

UDK: 94 (575.1):32(“1867/1917”)

**TURKISTON GENERAL-GUBERNATORI K.P. FON KAUFMANNING
O‘LKADA MADANIY SOHADA YURITGAN SIYOSATI (ISLOM DINI
MISOLIDA)**

Muxlisa Kamolova

O‘zMU, Tarix fakulteti, “O‘zbekiston tarixi” kafedrası o‘qituvchisi

E-mail: kamolova.muxlisa7@mail.ru

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyoni bosib olgandan so‘ng o‘lkaning birinchi general-gubernatori K.P.Kaufmanning hududda islom dini masalasida yuritgan siyosati, uning mohiyati va ushbu siyosatdan ko‘zlangan maqsad haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, K.P.Kaufmanning “islomni e‘tiborsiz qoldirish” siyosati doirasida amalga oshirilgan asosiy masalalar va ularning natijalari haqida ma‘lumot keltiriladi.

Kirish so‘zlar: general-gubernator, islom, vaqf, “inkor etish” siyosati, muftiylik.

**КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА
ТУРКЕСТАНА К.П. ФОН КАУФМАНА В СТРАНЕ (НА ПРИМЕРЕ
РЕЛИГИИ ИСЛАМ)**

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается политика первого генерал-губернатора страны К. П. Кауфмана после завоевания Российской империей Средней Азии по вопросу ислама, ее сущность и цель этой политики. Также представлена информация об основных проблемах и их результатах, реализуемых в рамках политики К. П. Кауфмана “игнорирование ислама” .

Ключевые слова: генерал-губернатор, ислам, вакф, политика “отрицания”, муфтий.

THE GOVERNOR-GENERAL OF TURKESTAN K.P.FON KAUFMAN'S CULTURAL POLICY IN THE COUNTRY (IN THE EXAMPLE OF ISLAM)

ANNOTATION

This article discusses the policy of the first governor-general of the country K.P. Kaufman, after the conquest of Central Asia by the Russian Empire on the issue of Islam, its essence and the purpose of this policy. It also provides information on the main issues and their results implemented within the framework of K.P. Kaufman's policy of "ignoring Islam".

Key words: *governor-general, Islam, vakf, politics of "denial", mufti.*

Kirish. Oʻrta Osiyoning Rossiya tomonidan bosib olinishi hududda yangi shakldagi boshqaruv asoslarini oʻrnatish uchun zamin tayyorladi. Bosqindan keyin rus hukumatining mintaqaning asosiy dini hisoblangan islomga munosabati haqida savol tugʻiladi. Shuni taʼkidlash kerakki, Rossiya davlatining islom olami bilan aloqalari uzoq tarixga ega. Rossiya davlati boshidanoq imperiya tipidagi birlashma – koʻp millatli va koʻp konfessiyali xalqlardan iborat boʻlgan. XIX asrning oʻrtalariga kelib Rossiya tarkibiga musulmon aholisi koʻp boʻlgan hududlar (Volgaboʻyi, Qrim, Kavkaz) kirgan. Birinchi Turkiston general-gubernatori K.P. Kaufman Turkiston oʻlkasi boshqaruv tizimini rivojlantirishning asosiy yoʻnalishlarini jumladan din masalalarini ham belgilab berdi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

Ushbu masala mohiyatini ochishda shu davr sharqshunoslari, deyarli barcha Turkiston general-gubernatorlarini yaxshi tanigan N.P.Ostroumov (1899) va V.P.Nalivkin (1886) asarlari, 1908-1909 yillarda oʻtkazilgan taftish komissiyasining rahbari K.K.Palening hisobotlari va tekshiruvlari (1910) qimmatlidir. Ushbu hisobotlarda Turkistonning deyarli 40 yillik taraqqiyoti statistik maʼlumotlar va hisobotlar orqali xolis ochib berilgan. Yurtimiz tarixchi olimlaridan N.A.Abdurahimova, F.R.Ergashev (2002), S.Boltaboyev (2005), F.Isxakov (2009)

monografiya, tadqiqotlari, Sh.Muxammedov (2009) maqolasida mavzuning turli jihatlarini ochib berilgan. Xorijlik tadqiqotchilardan M.E.Shushkova (2015) dissertatsiyasi va X.Knauer (2016) tadqiqotlarida ham ushbu masalaga oid ma'lumotlar uchraydi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Ushbu maqolani yozishda ma'lumotlarni siyosiy tahlil, muammoviy va miqdoriy tahlil, tizimlilik kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Mahalliy xalqlarning milliy va diniy hayotiga rus hokimiyatining aralashmaslik pozitsiyasi sovet davri tarixiy adabiyotlarida musulmon institutlari va ruhoniylarini e'tiborsiz qoldirish siyosati deb ham atalgan, umuman olganda, o'sha davr nuqtai nazaridan, O'rta Osiyoni bosib olish va mustamlaka qilishning birinchi o'n yilliklarida tanlangan eng maqbul yo'l shu edi [6].

O'rta Osiyoda imperator va mustamlaka hokimiyatlarining tub aholining madaniy va ma'naviy qadriyatlariga, ularning diniy e'tiqodlariga bo'lgan munosabati juda ziddiyatli va uzoq vaqt davomida belgilab qo'yilgan.

Turkiston general-gubernatorligining tashkil topishi bilan Rossiyada musulmon dini ko'p millionli "zaryad" oldi va din masalalari hal qilinishi lozim bo'lgan muhim sohalar qatoriga kirdi. XIX asr boshlarida xorijiy konfessiyalarning diniy ishlar bo'limi Ichki Ishlar Vazirligi tarkibiy qismiga kirgan. Ushbu bo'lim o'z faoliyatida "to'liq bag'rikenglik" tamoyiliga amal qilgan, faqat bunday bag'rikenglik davlat tartibi manfaatlariga to'la mos kelishi shart edi. Ushbu sohani tartibga soluvchi asosiy qonunchilik hujjati 1896-yilda nashr etilgan "Xorijiy konfessiyalarning ma'naviy ishlari to'g'risidagi Nizom" edi. Unga ko'ra, Rossiyadagi musulmonlarning diniy hayoti Ichki Ishlar Vazirligiga bo'ysunuvchi davlat muassasalarining "muftiylari" tomonidan tartibga solingan. Dastlab Vazirlik Turkiston o'lkasini Ufa muftiyati orqali, to'g'rirog'i, "Orenburg Muhammadiylar diniy yig'ilishi" yordamida nazorat qiladi, deb taxmin qilingan edi. Biroq, K.P.Kaufman Turkiston general-gubernatori lavozimiga kirishgach, o'zining diniy siyosatini yurita boshladi. 1867 yil 14 iyunda

lavozimga kirishganidan ko'p o'tmay, fon Kaufman musulmon ruhoniylari vakillarini to'pladi va ularga to'liq sodiqlik evaziga diniy immunitetni taklif qildi. K.P.Kaufmannning musulmon siyosati odatda "e'tiborsizlik" siyosati deb ataladi. Biroq islomiy muassasalar ustidan to'liq nazorat o'rnatildi. K.P.Kaufmannning g'oyasi, bizningcha, "original". Avvalo, musulmonlarning eng oliy qozi-kalon lavozimi, shuningdek, shariat qoidalarining bajarilishini nazorat qiluvchi raislar bekor qilindi [6].

1878 yilda Orenburg Muxammadiylar diniy yig'ilishi Turkiston o'lkasini o'z nazorati ostida ma'naviy jihatdan qaytadan bo'ysundirishga harakat qildi. K.P.Fon Kaufman Rossiya imperiyasi Harbiy vaziriga murojaat qilib, shunday deb yozadi: "O'n ikki yillik tajriba shuni ko'rsatadiki, mahalliy ruhoniylar shariatga ko'ra jamiyat hayoti va boshqaruvi urf-odatlarini va tartib-qoidalariga unchalik aqidaparast va hasad bilan qaramaydilar va ular bilan osonroq til topisha oladilar. bizning ma'muriyatning yangi buyruq va talablari yangi kelganlardan ko'ra." Har doim va hamma joyda islom g'oyalari va tariqatlari hukmronligining eng g'ayratli himoyachilari bo'lgan rus tatarlari va boshqirdlarini ziyorat qilgan din arboblari... Shu sabablarga ko'ra men tan olaman. Orenburg muftiysi va Turkiston o'lkasining tub aholisining ma'naviy Muhammadiy institutlarini bo'ysundirishgina emas, balki ularning mahalliy musulmon idoralari va shaxslari bilan to'g'ridan-to'g'ri rasmiy aloqada bo'lishiga ruxsat berish ham noqulay...". Natijada, K.P.Kaufman o'ziga berilgan keng vakolatlardan foydalanib, muftiylik bilan aloqani uzdi [9].

Turkiston general-gubernatori K.P. Kaufman imperatorga yozgan bir hisobotida "Diniy, shu bilan birga siyosiy hisoblangan musulmon maktabini rus hokimiyati qo'llab-quvvatlashi, yordam qilishi mumkin emas edi. Shu ham aniq ediki, uni to'g'ridan-to'g'ri tugatish bizga nisbatan qarshilikni keskinlashtirishga olib keladi. Shuning uchun musulmon maktablariga nisbatan qo'llanilgan usulni, ya'ni ularni inkor etish, tan olmaslik usulini qo'llash qolgan edi, xolos" [4], deb yozadi. K.P.Kaufmannning ma'muriy sohani ma'naviy sohadan ajratish to'g'risidagi qarori "islomni e'tiborsiz qoldirish siyosati" nomi bilan mashhur bo'ldi [9]. "...general

Kaufman har qanday missionerlik harakatini mahalliy xalq orasiga olib kirilishidan qaytarib, Sankt-Peterburgdan shu maqsadda kelgan bir ikki kishini Toshkentni darhol tark etishga majbur qilgan”[7].

Turkiston o‘lkasida islom dini, shariat qonun-qoidalari deyarli har bir sohada yetakchi ahamiyatga ega bo‘lgan. O‘lkada mahalliy aholining yerga bo‘lgan haq-huquqlari ham shariat qonun-qoidalari asosida boshqarilgan. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, Turkistonning birinchi general-gubernatori musulmon dini va ruhoniylarining jamiyatdagi o‘rnini aniq tushungan va bu rolni susaytirish siyosatini nimadan boshlash kerakligini bilgan. Turkiston general-gubernatori K.P.Kaufman imperatorga yozgan hisobotida ta’kidlab o‘tgan edi: “Albatta, bu davlatlar tepasida amir va xonlar turgani bilan davlat ishlarini boshqarishda islom dini vakillari yetakchi rol o‘ynaydi. Shu bilan bir qatorda, fan, maorif va sud sohasidagi ishlar ham ularning qo‘lidadir” [8].

Imperator mintaqadagi hukmron konfessiyaga nisbatan Kaufman tomonidan taklif qilingan yondashuvlarni umuman ma’qulladi [3].

K.P.Kaufman rus maorif va madaniyati yordamida mahalliy aholini islomdan qaytarish mumkin, deb hisoblagan. Ammo haqiqat butunlay boshqacha bo‘lib chiqdi, XX asr boshlarida juda ko‘p musulmon ta’lim muassasalari ochildi. 1913-yilda Turkistondagi maorif ishlari faxriylaridan biri, Toshkent seminariyasi mudiri N.Ostroumov o‘lka xalq maktablari bosh inspektori nomiga yozgan hisobotida Farg‘ona viloyatida r masjidlar nomi ostida madrasala ochilayotganini yozadi. Shunday qilib, mahalliy ilm-fan homiylari Turkiston ma’muriyati tomonidan o‘rnatilgan madrasalar ochish bo‘yicha qat’iy va ko‘pincha amalga oshirib bo‘lmaydigan qoidalarni chetlab o‘tadilar. Madrasa ochilishining yana bir sharti bu o‘quv dargohida mullalar tayyorlash uchun rus tili darslarining ochilishi edi. Ostroumov afsus bilan yozadi: “Turkiston o‘lkasida islom dini zaiflashayotgani yo‘q, musulmon maktablari (madrasa va maktablar) yo‘q bo‘lib ketmayapti, chunki ma’muriyat va o‘quv bo‘limining ba’zi mutasaddilari hali ham bu haqda o‘ylashda davom etmoqda” [6].

Turkiston o'lkasida islom dinining ta'siri kuchliligini quyidagi faktlar ham isbotlaydi. Sirdaryo, Farg'ona va Samarqand viloyatlaridagi turli nomdagi 119 ta rus ta'lim muassasasi hisobiga 5246 ta musulmon maktabi, birgina Farg'ona viloyatidagi 482 ta pravoslav cherkoviga 6134 ta masjid to'g'ri kelgan [2]. Imperator mintaqadagi hukmron konfessiyaga nisbatan Kaufman tomonidan taklif qilingan yondashuvlarni umuman ma'qulladi [3].

XIX asr o'rtalarida Turkistondagi vaqf mulklarining umumiy qiymati haqidagi ma'lumotlar yo'q, lekin vaqflar, madrasalar, masjidlar, maktablar, qabristonlar egalarining soni va ular olgan daromadlari buning ancha ahamiyatli bo'lganini tasdiqlaydi. Masalan, yirik madrasalar (150 va undan ortiq talaba) har yili vaqflaridan o'rtacha 40 ming tanga olgan; o'rta madrasalar (50 dan 150 talabagacha) - 12 mingdan 35 minggacha, kichik madrasalar (15-20 talaba) taxminan 5 ming tanga daromad olgan [3].

Turkiston hududi bosib olinishi arafasida uning hududida juda katta vaqflar, masalan, Samarqanddagi Ulug'bek, Sherdor va Tillakori madrasalari, Andijonda Oftabachi, Toshkentda — Baroqxon, bundan tashqari Xo'jand, Qo'qon, Turkiston, Pishpek, O'zgan va viloyatning boshqa shaharlarida ham yirik madrasalar bo'lgan. Birgina Sherdor va Tillakori madrasalari Zarafshon tumanining turli hududlarida 11 ming tanobdan ortiq yerlar, Samarqandda sakkizta savdo majmuasiga egalik qilgan. Bu vaqflarning o'zi madrasaga 38 ming tanga yoki 7600 rubl daromad keltirgan [3].

Vaqflarning mavjudligi nafaqat masjidlar, madrasalar, maktablar va din vakillarining hayotini ta'minlashga imkon bergan, balki o'n minglab dindorlarni ish bilan ta'minlaganligi va shunga mos ravishda tirikchilik vositasi bo'lganligi sababli katta ijtimoiy ahamiyatga ega edi. Shu holatni hisobga olib, millionlab musulmonlar ongida shariatga ko'ra vaqf mulklarini yaratish, ulardan maktab, madrasalar qurish, yosh avlod ta'lim-tarbiyasini takomillashtirishda foydalanish qat'iy qaror topgan. Mustamlaka hokimiyati dastlab vaqf mulkiga tegmagan. Bundan tashqari, mahalliy aholining asosiy qismiga o'zlarining g'amxo'rliklarini namoyish qilmoqchi bo'lgan hukumatlar 1868-yilda yer solig'ini daromadning uchdan bir qismidan beshdan biriga

kamaytirdilar. Ammo XIX asr 70-yillarning o'rtalarida, metropoliyadan ko'chirib keltirilgan aholining mintaqaga joylashish ko'lamining oshishi sababli, bu soliq yer solig'i bilan almashtirildi.

Turkiston general-gubernatorligi ma'muriyati islom dini vakillarining ichki ishlariga aralashmaslik niqobi ostida ish yuritdi hamda ularga nisbatan ehtiyorkorlik bilan munosabatda bo'lib, general-gubernator K.P.Kaufman taklif etgan quyidagi yo'lni tutdi:

1. Madrasalardagi mutavallilar ustidan xonliklar davrida joriy etilgan ma'muriy nazorat qiluvchi "mutavalliboshi" lavozimi tugatildi.
2. Madrasalarni tamomlaganlarni davlat ishlariga olinishiga to'sqinlik qilish.
3. Madrasalarda dunyoviy fanlarning o'qitilishiga qarshilik qilish.
4. Musulmonlarning muqaddas shaharlari bo'lgan, Makka va Madinaga xaj qilishga to'sqinlik qilmaslik.
5. Islom dini vakillarini davlat ichki ishlariga aralashuvini cheklash.

Xulosa va takliflar. (Conclusion/Recommendations).

K.P.Kaufman ma'muriyatining o'lkani boshqarish borasidagi chora tadbirlarini yetarlicha ehtiyotkorona va mahalliy odatlar va an'analarga nisbatan majburan yon beruvchi deya tavsiflash mumkin [1]. Uning bu davrdagi pozitsiyasi "dushmanlik va kutish" bo'lgan. K.P.fon Kaufman "bu davrdagi har qanday keskin chora yaxshilikdan ko'ra ko'proq zarar keltiradi" deb hisoblagan [5].

ADABIYOTLAR

1. Абдурахимова Н.А, Эргашев Ф.Р. Туркистонда чор мустамлака тизими Тошкент: Академия .2002. – 177 б.
2. Всеподданнейший доклад Туркестанского генерал-губернатора от инфантерии Духовского. Ислам в Туркестане, 1899, – С.12.
3. Исхаков Ф. Центральная Азия и Россия в XVIII – нач. XX вв. – Ташкент. 2009. – 226 с.
4. Кауфман К.П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал губернаторства. 77. XI. 1867 - 25. ш. 1881. - С.-Петербург: Б.И., 1885. С. 437-438.
5. Кнауер Н.Х. Немцы древнего края (Туркстан, Средняя, Центральная Азия) Printed in Germany,2016. – С 53.
6. Мухаммедов Ш. Исламский вопрос в Российском Туркестане: или была ли альтернатива политике игнорирования. <https://ia-centr.ru/experts/iats-mgu/islamskiy-vopros-v-rossiyskom-turkestane-ili-by-la-li-alternativa-politike-ignorirovaniya-ch-1/>
7. Скайлер Ю. Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари. Тарж. З.А.Саидбобоев. – Тошкент: О‘zbekiston НМИУ, 2019. – 124 б.
8. ЎзМА: 36 фонд, 1 рўйхат, 2366 иш, 24 варақ.
9. Шушкова М.Э. Организация управления Туркестаном в начале XX века. – М.2015. – С.157.